

Örkény Antal–Székelyi Mária: Igazságosság és legitimáció

Rendszerváltás utáni trendek Kelet-Európában

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:

Örkény Antal–Székelyi Mária (1998): „Igazságosság és legitimáció.
Rendszerváltás után trendek Kelet-Európában.” in: *Társadalmi riport 1998*,
Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.).
Budapest: TÁRKI, Pp. 549–571.

Igazságosság és legitimitáció

Rendszerváltás utáni trendek Kelet-Európában

Örkény Antal–Székelyi Mária

Az elemzés forrásául szolgáló adatok egy 1991-es, eredetileg 12 országra kiterjedő nemzetközi összehasonlító empirikus vizsgálatból származnak. Az *International Social Justice Project* néven futó vizsgálat indulásakor azt a célt tűzte ki, hogy standard és összehasonlítható adatokat gyűjtsön a világ legkülönbözőbb régióiban arról, vajon az emberek miképpen vélekednek a társadalmi igazságosság és igazságtalanság különböző kérdéseiről. Mi a véleményük az egyenlőtlenségről és ezek létező mértékéről, a különféle társadalmi elosztási módokról és az ezeket szervező nagy társadalmi intézményekről és szervezetekről. Milyen társadalmi elosztási módokat és arányokat tartanak az emberek igazságosnak az élet legkülönbözőbb területein, és egyáltalán, milyen szempontok határozzák meg számukra az érdemet, az érdemteleniséget, a sikert és az érvényesülést. A vizsgálatot 1995 és 1996 során hat kelet-európai országban (Csehországban, Magyarországon, a volt Német Demokratikus Köztársaságban, Oroszországban, Bulgáriában és Észtországban) megismételtük, annak reményében, hogy időben is összehasonlítható információkat szerezhetünk az igazságossági elvek társadalmi fogadtatásáról és annak változásáról¹

Az igazságosság hagyományosan filozófiai és társadalomelméleti kérdés. Az igazságosság kérdése kapcsán a társadalomkutatók legtöbbször azzal foglalkoznak, hogy vajon milyen elvek és szabályok szervezik a társadalmakat és hogy formális szempontból ezek megfelelnek-e az igazságosság követelményének. Az igazságosság legtöbbször normatív kiindulópont, az elemzők pedig kritikai szempontból szokták összevetni a társadalmak működését az elvek érvényesülésével, legyen szó akár a politikai, akár a gazdasági vagy társadalmi igazságosságról, akár a jogrendszer által közvetített és szabályozott formális elvárásokról és követelményekről.

A társadalmi igazságosság kérdése az empirikus értékkutatás számára ettől részben eltérő módon vetődik fel. A szociológusok elsősorban az érdeklő, hogy a legkülönfélébb dolgok elosztásának rendszerei és az ezeket szervező intézmények milyen elvek alapján működnek, ezek hogyan biztosítják az állampolgárok számára a dolgokhoz való hozzáférést és az egyéni célok megvalósítását, melyek a társadalmi együttélés szerveződésének legfontosabb

¹ Mivel Észtország mindmáig nem szolgáltatott adatokat, e tanulmány elemzése csupán 5 országra terjed ki.

szabályrendszerei, és vajon az emberek és az intézmények értékpreferenciái hogyan viszonyulnak egymáshoz. Ha a közép-kelet-európai országokat abból a szempontból vizsgáljuk, hogy milyen igazságossági értékválasztások jellemzik őket 1991-ben és 1996-ban, a kérdés nagyon különbözőképpen vetődik fel. 1991-ben a vizsgálat legfontosabb kérdése az volt, hogy a rendszerváltó országok polgárainak értékválasztása mennyiben különbözik a nyugati mintáktól, illetve a régióban bekövetkezett földindulás milyen társadalmi gondolkodási mintákat produkált, és ezek mennyiben térnek el az egyes országokban. 1996-ra a kérdés módosult: arra kerestünk választ, hogy vajon az a változás, mely a régió országaiban az intézményrendszer, a hatalom, a politika, a gazdaság és a társadalmi együttélés szféráiban lezajlott, mennyiben változtatta meg az emberek gondolkodásmódját, illetve az új igazságossági elosztási elvek és szabályok mennyiben egyeznek meg az emberek elvárásaival és várakozásaival. Módszertanilag a szociológus számára ez különösen izgalmas kérdés,² hiszen a két időpontban lényegében ugyanazokat a kérdéseket tettük fel az embereknek², miközben az adatok elemzésének interpretációs kontextusa megváltozott.

Az igazságossági elvek érvényesülését és megítélését a közvéleményben legalább három szinten elemezhetjük. A legközvetlenebb szint az egyén élettere: vajon mennyiben látja a társadalom polgára saját életésélyeit igazságosnak vagy igazságtalannak a többi ember lehetőségeihez és teljesítményéhez képest. Ide olyan kérdések tartoznak, mint az anyagi életkörülményekkel, a munkával és az emberi kapcsolatokkal, valamint a relatív személyes jövedelmi helyzet alakulásával való személyes elégedettség; a személyes helyzet igazságosnak való elfogadása a legkülönfélébb elvek tekintetében; vagy éppen az a szubjektív vélekedés, hogy ki látja saját magát nyertesnek vagy vesztesnek a radikális változások után.

A második szint az ideológia és az elosztási rendszer megítélésének szintje. Ide olyan kérdések sorolhatók, hogy miként látják az emberek az intézményesen behatárolt érvényesülés lehetőségeit, milyen elveket fogadnak el vagy utasítanak el akkor, amikor a piacról és a jövedelemelosztásról gondolkodnak, hogyan értékelik az egyenlőtlenségek okait, a siker és kudarc társadalmi feltételeit, elfogadják-e az állam szerepét az egyenlőtlenségek mértékének szabályozásában, és milyen funkciókkal ruházzák fel az újraelosztás állami bürokráciáját az egyéni szabadság korlátozásában, illetve hisznek-e az emberek abban, hogy a piacgazdaság és az egyéni érvényesülés mind teljesebb kibontakoztatása az egész társadalom számára hasznot hozhat.

A harmadik szint a normatív igazságossági elvek választásának területe. Ez a nagy értékválasztások dimenziója, ahol az emberek arról vallanak, hogy mennyire tartják abszolútnak a szabadság értékét, hol húzzák meg a határt az egyéni érdem és teljesítmény szabad és korlátlan kibontakoztatásában. Mit gondolnak arról, hogy mindenki szabadon átruházhatja javait leszámazottjaira, illetve a meritokratikus elvek szabad érvényesítése mellett érznek-e felelősséget mások sorsa iránt. Mennyiben tartják fontosnak, hogy a társadalom mint az emberek kollektív együttélésének rendszere intézményesen biztosítsa az

²A két minta nem volt átfedő a két időpontban.

egyenlőség, az egyenlő hozzáférés és az egyéni szükségletek kielégítésének bizonyos minimumát.

Az egyes szintereken megfigyelt értékválasztások nem csupán az egyes emberek gondolkodásmódját jellemzik, de legalább három vonatkozásban nélkülözhetetlen információkkal szolgálnak a régió különféle országairól is. Egyrészt a különböző értékválasztások (akár a személyes, akár a rendszerszintű-ideológiai, akár a normatív) döntő szerepet játszanak a társadalmi és politikai intézmények legitimitációjában. Másrészt, ha elfogadjuk azt a hipotézist, hogy a liberális piacgazdaságnak nincs egységes és mindenhol ugyanabból a sémából építkező formája, az értékválasztások együttese hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy közelítsünk az egyes rendszerek működési sajátosságaihoz. Harmadrészt az értékválasztások előre jelezhetik az állampolgárok megváltozott körülmények közötti magatartását is, mely egyben jelentősen módosíthatja a rendszerek működését és jövőbeli változását.

1. A társadalmi egyenlőtlenségek észlelése és magyarázata

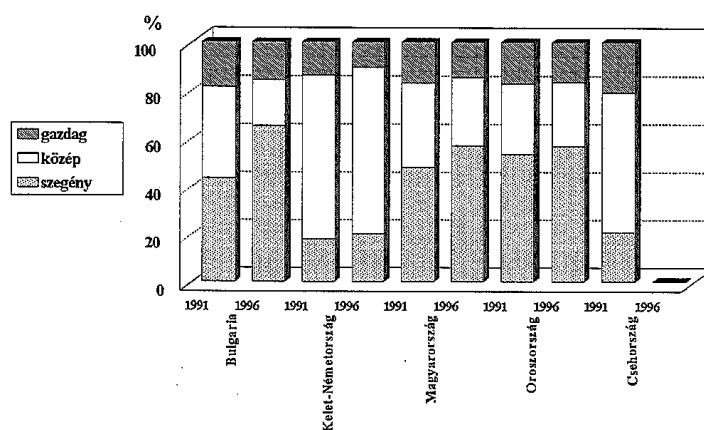
A köznapi igazságossági ítéletek vizsgálatának egyik lehetséges kiindulópontja lehet annak kérdése, vajon miképpen látja a közvélemény az emberek társadalmi kapcsolatait, és hogyan értékeli a társadalmi egyenlőtlenségek mértékét. A kérdőívben kísérletet tettünk arra, hogy mérjük a közvéleménynek a társadalmi egyenlőtlenségek mértékére vonatkozó képét. A vizsgálat során megkérdeztük, vajon milyen mértékűre becsülik országukban a szegények és a gazdagok arányát, s ebből könnyen kiszámíthatuk, vajon mekkorára becsülik az emberek a középosztály arányát.

Az 1991-es kelet–nyugati összehasonlítás legfontosabb megállapítása az volt, hogy a két hagyományosan elkülönülő politikai-gazdasági-kulturális régió között a társadalmi tagoltság észlelésében óriási szakadék tátong: miközben Nyugaton az emberek alapvetően középosztályinak látják saját társadalmukat, relatíve kevés szegénnyel és gazdaggal, addig Keleten egy olyan polarizált társadalomkép jellemző, ahol egy kis létszámú gazdag és egy relatíve szűk középosztályi csoport áll szemben a szegények hatalmas tömegével. (Lásd 1. ábra.) A közvéleményben élő kép alapján 1991-ben Oroszországban tapasztaltuk a legnagyobb szegénységet (átlagosan 53 százalékra becsülték a válaszadók a szegények arányát az össznépelességen belül), de magas értékeket mutatott Magyarország és Észtország (44-44 százalék), valamint Bulgária (43 százalék) is. A két kivétel Csehország és Kelet-Németország volt, ahol 21, illetve 19 százalékra becsülték az emberek a legrosszabb helyzetben élők arányát.

Ha a társadalom tagoltságáról a közvéleményben élő képet csak a közép-kelet-európai régióban vizsgáljuk, és azt nézzük, hogy 1991 és 1996 között megváltozott-e az egyenlőtlenségek mértékéről alkotott kép, akkor legfőképpen Bulgáriában láthatunk jelentős mértékű eltolódást az attitűdökben. Míg Magyarország és Oroszország esetében a már

korábban megfigyelhető polarizált társadalomkép kevésbé változott (legfeljebb valamelyest még polarizáltabb lett), addig Bulgária esetében 1996-ra szinte teljesen eltűnik a középosztály észlelése. Csupán a volt Német Demokratikus Köztársaság lakói látják társadalmukat középosztályinak 1996-ban³

1. ábra A társadalmi tagoltság képe 1991-ben és 1996-ban, országok szerint, százalék

A társadalmi különbségekre vonatkozó közép-kelet-európai negatív víziót csak fokozza, hogy a válaszadók előrejelzésében szinte minden országban és mindkét időpontban az elszegényedés további növekedése várható. Csupán Oroszországban mutatkozik némi optimizmus, ahol szemben az 1991-ben tapasztalt 89 százalékkal, 1996-ban „csupán” a válaszadók 61 százaléka jósolt további elszegényedést, miközben 22 százalék a szegénység stagnálását, 17 százalék pedig csökkenését prognosztizálta. Ezzel szemben Magyarországon és Bulgáriában mindkét időpontban a minta 80 százaléka (illetve e feletti aránya) gondolta azt, hogy a szegénység mértéke tovább fog nőni. 1991-re a volt NDK válaszadói is elvesztették optimizmusukat a jövőt illetően: miközben korábban csak 62 százalék, 1996-ra már 84 százalék nyilatkozott úgy, hogy a szegénység mértéke nőni fog.

Közép-Kelet-Európában, amikor tükröt tart a kezében a közvélemény, polarizált és elszegényedett világot lát maga előtt, amely a jövőt illetően sem ígér sokat az emberek számára.

A tükörkép finom részletéhez tartozik az is, vajon hogyan látják az emberek mindazokat, akiket szegénynek tartanak. A szegénység létrejöttének okaira vonatkozó kérdések között

³Csehországban az 1995-ös vizsgálat során ezt a kérdést nem tették fel.

voltak olyanok, melyek a külső, a társadalmi rendszerre vonatkozó oktételezéseket tartalmaztak (társadalmi diszkrimináció, az esélyegyenlőtlenség hiánya, a gazdasági rendszer igazságtalan, kontraszelektív jellege), illetve olyanok, amelyek az egyént tették felelőssé helyzetének alakulásáért (lustaság, tehetségtelenség, kicsapongó életmód).

A különböző országok válaszadóinak választásai a különféle felsorolt oktételezések között nem csupán arról szólnak, hogy az emberek hogyan látják a szegényeket, hanem jól jellemzik a társadalmi egyenlőtlenségek természetére vonatkozó különböző ideológiai felfogásokat és alternatívákat is. Ha valaki a szegényeket hibáztatja sorsuk alakulásáért, könnyebben elhárítja magától a társadalmi szolidaritás morális kényszerét, és konzervatív nézőpontból ítéli meg a társadalmi egyenlőtlenségek kérdését. Ezzel szemben a külső okok választása valószínűsíti, hogy a polgárok azonosulnak a modern társadalmak olyan morális elveivel, mint a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének gondolata, a társadalmi szolidaritás elve, a kollektíven elfogadott szociális minimum fogalma.

Természetesen a szegénységre vonatkozó külső és belső okok közötti választás nem kizárólagos. Sokszor nehéz eldönteni, hogy mekkora szerepet játszik a tömeges elszegényedésben a külső társadalmi szelekció, a diszkrimináció, és mennyiben felelősek sorsukért maguk a szegények. A külső és belső okok választásainak különböző kombinációi azonban jól mutatják a társadalom közérzetét az egyenlőtlenségek kialakulásának okaiban. Ennyiben a szegénységre vonatkozó attribúciók közvetetten információval szolgálhatnak arról, hogy mennyiben látják az emberek saját társadalmukat igazságosnak.

A hat különféle oktételezést magába foglaló faktormodell már az 1991-es vizsgálat során két jól megkülönböztethető dimenziót tárt fel. Az elsőt a külső tényezőket leképező *strukturális attribúciós faktornak* hívhatjuk, míg a másodikat az egyéni magyarázatokat szintetizáló *belső okokat megtestesítő faktornak* nevezhetjük.

Az 1991-es összehasonlító elemzés már rávilágított arra az összefüggésre, hogy minél szegényebbnek látja valaki saját társadalmát, annál hajlamosabb a szegénységet külső okokkal magyarázni. Így történhetett, hogy a társadalmi okokat leginkább a bolgárok, a magyarok, az oroszok, az észtek és a szlovének hangsúlyozták. Az azonban már korántsem tűnt ennyire kézenfekvőnek, hogy a szegénység belső magyarázatát az egyénben kereső oktételezések is jelentős visszhangra találtak több kelet-európai országban (így például Lengyelországban, Magyarországon, Csehországban és Oroszországban). Ezekre az országokra mondhattuk leginkább 1991-ben, hogy kettős ítéletalkotás és ideológiai nézetrendszer jellemzi az ott élők gondolkodásmódját.

A „kettős látás” azonban gyengül időben és térben, ha a vonatkoztatási keret nem a nemzetközi, a Nyugatot és a Keletet egyaránt magába foglaló empirikus szintér, hanem csupán a kelet-közép-európai régió. Ha csak a kelet-európai országokat hasonlítjuk össze, már 1991 esetében is jelentősen megváltoznak az országok sajátosságai: egyrészt jelentősen gyengül a külső, strukturális magyarázatok szerepe (legfőképpen Bulgáriát és Oroszországot jellemzi továbbra is ez a nézet típus), miközben Magyarország és Csehország esetében hallatlan mértékben felerősödik a konzervatív típusú, a kollektív felelősséget elhárító egyéni

oktétélezések szerepe. Különösen érdekes a volt NDK viselkedése: miközben mindkét attribúciós mintát elutasítják a kelet-németek, a külső okok elutasítása sokkal erősebb, mint a belső okoké.

1996-ra a helyzet annyiban változik csak meg, hogy az országok közötti különbségek bizonyos esetekben felerősödnek. Csehország mutatja az egyik szélsőséget: 1991-hez képest még jobban elutasítják a külső, társadalmi okok szerepét, és az egyén felelősségét hangsúlyozzák. Ezzel szemben Bulgária a másik véglet: a bolgárok teljesen elutasítják az egyéni felelősség szerepét, és a szegénység magyarázatában a társadalmi tényezők szerepe válik kiemelten hangsúlyossá. Oroszországban viszont éppen a kettős ideológiai preferencia erősödik fel: mind a külső, mind a belső okok kiemelten szerepelnek a válaszadók választásaiban. Ennek ellenpólusa Magyarország, ahol inkább elhalványodnak a korábbi tendenciák: a válaszadók sem ezt, sem azt nem hangsúlyozzák különösképpen.

Végül az igazi fordulat Németország keleti felén következik be. A volt NDK válaszadói egyre markánsabban utasítják el az egyéni felelősséget hangsúlyozó szempontokat, ezzel szemben népszerűvé válik körükben a külső társadalmi körülményekből fakadó magyarázatok súlya.

1. táblázat *A szegénységre vonatkozó oktétélezések faktorszór-átlagai országok szerint 1991-ben és 1996-ban*

	1991		1996	
	Egyéni okok	Társadalmi okok	Egyéni okok	Társadalmi okok
Bulgária	-,07	,18	-,52	,40
Volt NDK	-,10	-,28	-,37	,11
Magyarország	,14	-,05	,11	-,01
Oroszország	,14	,07	,25	,36
Csehország	,18	-,55	,26	-,74

Ha a változásokat összességében nézzük, azt kell mondanunk, hogy az országok között megmutatkozó nézetkülönbségek mellett az időfaktor is szignifikáns szerepet játszik. A régió összességét tekintve, összhangban a kiindulópontunkkal – figyelembe véve a társadalmi egyenlőtlenségeknek az emberek által észlelt drámai mértékét –, növekedett a strukturális magyarázatok súlya.⁴ Ezen belül azonban, miként azt korábban láttuk, az egyes országok akár eltérő trendeket is mutathatnak.

⁴Ha egy regressziós modellben a szegénység oktétélezését (a strukturális kontra személyes okok elfogadását) azzal magyarázzuk, hogy mekkorának látják a szegények arányát, azt tapasztaljuk, hogy minél magasabb az „észlelt” szegények aránya, annál inkább hajlanak a strukturális magyarázatra, s annál kevésbé hiszik, hogy a szegények maguk felelősek sorsuk alakulásáért.

2. Az elosztási rendszerek legitimitációja és a társadalmi igazságosság makroszintű ideológiai elveinek elfogadása

Amikor Közép-Kelet-Európában az tapasztaltuk, hogy lényegében országtól és időtől függetlenül az emberek az össztársadalmi viszonyokat úgy élik meg, mint súlyos egyenlőtlenségektől szabdaltszert, akkor azon sem csodálkoztunk, hogy az elosztás intézményes rendszeréről is inkább negatív, mintsem pozitív a közvéleményben tapasztalt kép. Különösen igaz ez a jövedelmi elosztás össztársadalmi rendszerére és a jövedelmi különbségek mértékére.

Amikor azt kérdeztük az emberektől, hogy mennyire tekintik a jövedelmi különbségeket nagyinak vagy túlzottnak, szinte teljes egyetértés mutatkozott a megkérdezettek körében a jövedelmi egyenlőtlenségek elutasításában. 1991 és 1996 között csak annyiban történt változás e téren, hogy 1996-ra még azok az országok is egyöntetűen elutasítókká váltak (például az egykori Kelet-Németország, Csehország vagy Oroszország), amelyek korábban valamelyest megosztottak voltak e kérdésben.

Mindezen természetesen aligha csodálkozhatunk, ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a közép-kelet-európai államszocialista rendszerek központosított elosztási rendszerei mesterségesen nivellálták a jövedelmeket mind a bérek központi szabályozásával, mind a piac korlátozásával, a hiánygazdasággal, a fogyasztás komoly megszorításával, illetve az ennek ellenére kialakuló magasabb jövedelmek politikai megbélyegzésével, rendőri üldözésével. A piacgazdasággal beköszöntő keresletkorlátos kínálat, a bérek felszabadítása és a piaci alapon történő jövedelem-differenciáció sokkolta a régió országait. Az így kinyíló jövedelemmólló természetesen irritálta az emberek igazságérzetét, különösképpen azért, mert a kialakuló elosztási rendszerek teljesen új elvei és az ehhez kapcsolódó új igazságossági elvek az emberek „számára lassan váltak világossá, illetve csak utólag merült fel ezek legitimitációja.

Ha tehát az emberek globálisan elégedetlenek az anyagi-jövedelmi különbségek most kialakuló mértékével, illetve ha ezeket igazságtalannak tartják, ezen nincs okunk meglepődni. Érdemes azonban megvizsgálni, hogy vajon mennyiben tekintik legitímnek az emberek mindazokat a szabályokat, melyek a jövedelmi egyenlőtlenségek kialakulásában döntő szerepet játszanak, és azt is, hogy mennyire érzik igazságosnak a szabályok felől nézve az új társadalmi egyenlőtlenségeket.

Kérdőívünkben három⁵ szabály mentén teszteltük, vajon az emberek mennyiben érzik az új elosztási rendszereket igazságosnak vagy igazságtalannak. Az első az esélyegyenlőség elvének érvényesülésére, a második az egyéni teljesítmény általános érvényesülésére, valamint a szakértelem és az egyéni képesség megbecsülésére, a harmadik a szükséglet elvének a biztosítására vonatkozott. Mindegyik szabály esetében olyan huszadik századi ideológiai elvről

⁵A három szabály valójában négy kérdést jelent. Az egyéni teljesítmény és a képesség megítélésére vonatkozó két itemet azonban együtt kezeltük. Az összevonást a két item között tesztelt magas asszociáción túl az is indokolta, hogy a két item az egyéni érdem mint érték elfogadására, illetve elutasítására vonatkozott.

beszélhetünk, mely – mint egyetemes emberi norma és civilizatorikus érték – elvárás a modern társadalmakkal szemben. Ezen elvek megvalósulásának különböző kombinációi azonban a modern polgári társadalmak különböző alternatíváit is jelentik. Nem mellékes tehát, hogy a rendszerváltó kelet-európai társadalmak hogyan látták és látják társadalmukat ezen normák érvényesítése tekintetében.⁶

Ha összességében nézzük a szabálygyűttest, a jövedelmi egyenlőtlenségekhez hasonlóan továbbra is a kelet-európai rendszerek legitimitációs feszültségébe ütközünk. Általában nem találunk egy olyan országot sem, mely akár 1991-ben, akár 1996-ban a közepesnél magasabb pontszámmal értékelte volna ezen szabályok érvényesülését. Hozzá kell tennünk azonban rögtön, hogy az 1991-es kelet–nyugati összehasonlítás során Nyugaton is hasonló legitimitációs problémák merültek fel: 3 feletti értéket mindössze Németország nyugati fele, Japán, az Egyesült Államok és Hollandia mutatott, Nagy-Britannia pedig nem érte el a 3-as átlagot. (Lásd 2. táblázat.)

2. táblázat *Az elosztási szabályrendszerek legitimitációja Keleten és Nyugaton, 1991-ben, skálaátlag*

	Esélyegyenlőség	Szükséglet	Erőfeszítés és tehetség	Index
volt NSZK	3,25	3,31	3,81	3,55
Japán	3,17	3,90	3,51	3,51
USA	3,46	2,79	3,63	3,37
Hollandia	3,08	3,56	3,27	3,30
Nagy-Britannia	2,87	2,51	3,17	2,93
volt NDK	2,45	2,92	3,13	2,91
Szlovénia	2,72	2,58	2,75	2,70
Csehország	3,11	2,11	2,42	2,51
Magyarország	2,25	2,16	2,68	2,44
Lengyelország	2,50	1,95	2,33	2,27
Szlovákia	2,63	1,83	2,16	2,18
Oroszország	2,33	1,59	2,26	2,09
Észtország	2,31	1,71	2,18	2,09
Bulgária	2,12	1,60	1,95	1,90

Ha figyelembe vesszük a közép-kelet-európai régióban lezajlott 1991 és 1996 közötti hatalmas változást, akkor egyrészt érthetővé válik a legitimitáció általános mértékének csökkenése, másrészt talán meglepő, hogy a csökkenés nem tekinthető drámainak. Sőt, azt látjuk, hogy Csehország és Oroszország esetében az összes szabályt magába foglaló általános legitimitációs mutató értéke növekedett a két időpont között.

Az egyes elvek vagy szabályok tekintetében azonban már nagy különbségek mutatkoznak az országok között. Az egyéni teljesítmény és érdem elismerése mutatkozik minden országban a legstabilabb szabálynak, sőt Oroszország és Csehország esetében ennek

⁶ Az itemeket ötfokú skálán mértük.

átlagértéke még emelkedett is. Összességében a meritokratikus elvek legitimitációja mindkét időpontban Németország keleti felén, Csehországban és Magyarországon a legerősebb. Az esélyegyenlőség elvét leginkább a csehek érzik magukénak, és meglepő az oroszoknál tapasztalt magas, 1996-ra tovább növekvő érték. Magyarországon és a volt NDK-ban leginkább a szükségletelv legitimitációja esett vissza.

Az elosztási szabályok legitimitációja mindhárom szabály mentén Bulgáriában volt a leggyengébb, és ugyancsak itt tapasztalható minden szférában a legitimitáció általános gyengülése 1996-ra.

Az általános, mondhatni ideologikus jellegű elosztási elveken és szabályokon alapuló társadalmi legitimitáció mellett rákérdeztünk arra is, hogyan látják a kérdezettek a társadalmi érvényesülés létező mechanizmusait ezen elvek fényében. A szegénység-attribúciókhoz hasonlóan felsoroltunk különféle tényezőket, melyek szerepet játszhatnak abban, ki lehet ma sikeres, és ki érhet el magas társadalmi pozíciót napjainkban Kelet-Európában. Az okok között szerepeltek az egyéni teljesítményhez és érdemhez köthető meritokratikus tényezők, illetve olyan szempontok (származás és hasznos kapcsolatok), melyek az egyéntől függetlenül, sokszor igazságtalanul vezetnek az érvényesüléshez. A kérdezetteknek ötfokú skálákon kellett megítélni a különböző tényezők szerepét saját országukban. Az egyén sikerességét magyarázó belső és külső okok dimenzióit egy-egy szintetikus indexben sűrítettük össze, és megnéztük évek és országok szerint, vajon van-e az egyes kelet-európai országokban a meritokratikus értékeknek stabil támogatottsága. Az eredményeket a 3. táblázat mutatja be a következő oldalon.

Az egyéni érdem minden országban kiemelten fontos szempontnak számít a társadalmi siker értékelésekor. Ez lényegében mindkét időpontra igaz, még akkor is, ha a volt NDK és Csehország kivételével az országokban 1991 és 1996 között némi visszaesés figyelhető meg az átlagértékekben. A visszaesés mértéke azonban nem olyan jelentős, hogy az átlagos válaszadói magatartás ne a „nagyon fontos” és „fontos” alternatívák közé essen.

A probléma paradoxona abban rejlik, hogy miközben az emberek úgy gondolják, hogy az egyéni teljesítmény és a személyes tehetség elengedhetetlen feltétele annak, hogy valaki sikeres karriert fusson be napjainkban, ugyanakkor szinte hasonló intenzitással vallják azt is, hogy a származás és a megfelelő kapcsolatok meghatározó szerepet töltenek be az érvényesülésben. És miközben a meritokratikus értékek szerepének legitimitációja csak alig változott, 1991 és 1996 között minden országban ugrásszerűen megnőtt a külső attribúciók szerepének hangsúlyozása. Sőt Oroszországban, Bulgáriában és a volt Német Demokratikus Köztársaságban megelőzi az egyéni teljesítmény és érdem szerepét.

3. táblázat Az érvényesülés oktételezése országok szerint 1991-ben és 1996-ban, skálaátlag

	1991		1996	
	Egyéni érdem, tehetség és munka	Külső okok, kapcsolat és származás	Egyéni érdem, tehetség és munka	Külső okok, kapcsolat és származás
Bulgária	4,56	4,04	4,30	4,32
Volt NDK	4,39	4,15	4,32	4,45
Magyarország	4,29	2,91	4,18	3,71
Oroszország	4,21	4,24	4,19	4,24
Csehország	4,51	3,60	4,46	3,96

A meritokratikus igazságosság elvén nyugvó elosztás legitimitációjának másik fontos mérőeszköze, vajon az emberek a gazdagok sikereit mennyiben tudják be az egyéni erőfeszítéseknek, a munkának és a tehetségnek. A társadalomban észlelhető gazdagság magyarázatára a szegénységhez hasonlóan különféle okokat soroltunk fel. A kiválasztott attribúciók között egyaránt voltak az egyén teljesítményétől és sikerétől függő belső, meritokratikus okok és külső, társadalmi okok. Az előbbieket körében említhető a kemény munka, illetve az egyéni képesség, míg az utóbbi körben a gazdasági rendszer igazságtalan, szelektív jellege, a klientizmus és a személyes kapcsolatok fontossága, illetve a korrupció.

A gazdagság meritokratikus elveken nyugvó legitimitációja 1991-ben élesen elválasztotta Keletet és Nyugatot. Míg az Egyesült Államokban, Hollandiában, Nagy-Britanniában, a volt NSZK-ban és Japánban a gazdagokat általában elismeréssel nézik és sikereiket személyes érdemüknek tulajdonítják, addig Kelet-Európában, és ezen belül is főképp Oroszországban, Észtországban, Lengyelországban, Szlovéniában és Szlovákiában 1991-ben a gyanakvás és lebecsülés jellemezte az átlagpolgár értékítéletét a gazdagokról. Ebből a szempontból csak a volt NDK mutatott másfajta viselkedést, amikor ítéleteivel inkább a nyugati mintákat követte, míg Bulgária és Magyarország ambivalensen viszonyult a gazdagság teljesítményelvű legitimitációjához. (A két vizsgált időszakban végzett faktoranalízis faktorszámait a 4. táblázat mutatja.)

1996-ra keleten a gazdagságra vonatkozó ítéletek jellege országonként jelentősen átstrukturálódott. Legfőképpen Csehországban radikális a fordulat, ahol ugrásszerűen megnőtt a vagyon és a gazdagság teljesítményelvű legitimitációja. Irányát tekintve hasonló a tendencia Oroszországban is, bár ez inkább a gazdagság egyéni magyarázatával szembeni negatív ítéletek elhalványodásában jelentkezett. Németországban továbbra is erős maradt a gazdagság legitimitációs megerősítése, míg a magyarok változatlanul megosztottak és ingadozóak abban, vajon az egyéni teljesítménynek vagy külső okoknak tudható-e be a meggazdagodás.

4. táblázat *A meritokratikus és a strukturális gazdagságmagyarázatok faktorszór-átlaga országok szerint 1991-ben és 1996-ban*

	1991		1996	
	Egyéni érdem, tehetség és munka	Külső okok, kapcsolat és tisztességtelenség	Egyéni érdem, tehetség és munka	Külső okok, kapcsolat és tisztességtelenség
Bulgária	0,07	0,30	-0,27	0,57
Volt NDK	0,27	-0,86	0,23	-0,38
Magyarország	-0,03	-0,35	-0,03	0,04
Oroszország	-0,31	0,25	-0,05	0,22
Csehország	-0,07	-0,23	0,27	-0,05

A negatív fordulat – mint ahogy azt az elosztási elvek más területén is megtapasztaltuk – Bulgáriában következett be. Itt már 1991-ben is nagy népszerűségnek örvendtek az olyan vélekedések, melyek a korrupcióval, a személyes kapcsolatokkal, a tisztességtelen piaci magatartással indokolták a gazdagok sikereit. Ugyanakkor a rendszerváltást követő években ez még nem zárta ki Bulgáriában azt az ítéletet, hogy a sikerek forrása maga az egyén is lehet. 1996-ra azonban Bulgáriában a gazdagokra vonatkozó közkeletű nézetekből a meritokratikus értékek kiszorultak. A dolog hátterében – természetesen – egyrészt a régiót összességében is jellemző értékváltozás húzódik, nevezetesen, hogy a gazdagság külső – a gazdasági rendszer igazságtalanságából és a negatív köz- és magánerkölcsből táplálkozó – attribúciója szinte minden országban jelentősen teret nyert 1991 és 1996 között. (Oroszország csak annyiban különbözik a többi országtól, hogy itt már 1991-ben is népszerű volt ez a nézet.) Miközben minden országban növekedtek a társadalmi egyenlőtlenségek, Bulgária kivételével ez sehol nem eredményezte azt, hogy a gazdagokkal és a meggazdagodással szembeni gyanakvás feltétlenül a meritokratikus gazdagság-magyarázatok feladásával járt volna együtt. Az emberek ambivalensek mindazzal, ami a státushierarchia felsőbb szintjein történt: egyszerre vádolják a gazdagokat és félnek tőlük, miközben másrészt „tisztelik őket és elismerik érdemeiket.”

Az elosztási elvek és szabályrendszerek legitimitációja mellett végül nem tekinthetünk el attól sem, hogy megnézzük, miként alakul a régió országaiban a politikai legitimitáció mértéke. A politikai legitimitáció kérdése azonban sokkal ellentmondásosabb, mint akár a javak elosztásának a legitimitációja, akár az emberi viszonyokat szabályozó elvek elfogadása és igazolása. A politika tekintetében már az 1991-es felmérés is meglepően zűrzavaros képet mutatott a világ különféle országaiban. Három kérdéssel teszteltük a politikai rendszer elfogadásának mértékét. Az egyik kérdés a politikusok és a polgár viszonyára vonatkozott, a másik azt mérte, hogy a parlamenti választások mennyire jelentenek valóságos döntéshelyzetet, a harmadikban pedig az igazságszolgáltatás semlegességének megítélése szerepelt. Az elosztási elvek szerint megmutató kelet–nyugati tengely a politikai legitimitáció terén nem működött. A három változó alapján képzett szintetikus legitimitációs skála értéke egyszerre volt magas

olyan fejlett tőkés országokban, mint Hollandia és Japán, illetve olyan rendszerváltó országokban, mint Szlovénia, Csehország vagy a volt NDK. (Lásd 5. táblázat) A legalacsonyabb politikai legitimitációt 1991-ben Észtországban, Oroszországban és Magyarországon tapasztaltuk, de majdnem hasonló értéket mértünk Oroszország, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok esetében is.

5. táblázat A politikai legitimitáció mértéke a különböző országokban 1991-ben és 1996-ban, skálaátlag

	1991	1996
Hollandia	3,23	
Csehország	3,19	2,73
Szlovénia	2,92	
Volt NDK	2,91	2,47
Volt NSZK	2,91	
Japán	2,87	
Bulgária	2,76	2,53
Nagy-Britannia	2,70	
USA	2,67	
Szlovákia	2,62	
Lengyelország	2,60	
Magyarország	2,43	2,37
Oroszország	2,42	2,62
Észtország	2,35	

Természetesen a politikai legitimitáció erőssége vagy gyengesége nem feltétlenül függ össze a gazdasági rendszer és a társadalmi elosztás legitím és igazságosnak tekintett szabályaival, de a kettő tartós meg nem felelése olyan válsághelyzetet teremthet, amely kikezdheti a társadalom morális integritását és kohézióját. Éppen ezért nem mellékes, hogy vajon Kelet-Európában változott-e a politikai legitimitáció foka, és az miként mutatkozik meg az egyes országokban.

Az 1996-os vizsgálat tanúsága szerint a régió legtöbb országában gyengült a politikai legitimitáció ereje 1991 óta. Relatív leginkább a volt Kelet-Németországban és Csehországban tapasztaltunk ilyen tendenciát, de a változás megítélésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy éppen ezek az országok mutattak szokatlanul magas legitimitációs potenciált 1991-ben. Magyarország esetében, ahol 1991-ben az egyik legkisebb mértékű legitimitációs készletet tapasztaltuk, az eltelt időszak nem hozott érdemi változást: nem tapasztaltunk sem gyengülő, sem erősödő tendenciát. Az egyetlen ország Oroszország volt, ahol az eltelt időszak bár mérsékelt, de növekvő politikai legitimitációt eredményezett.

3. Társadalmi igazságosság és az állam szerepe

A modern társadalmakban a társadalmi igazságossági elvek legitimitációs színtere az állam intézményrendszere. Ahogy a huszadik század második felére az esélyegyenlőség elve és ehhez kapcsolódva az egyenlőtlenségek szabályozásának, egyidejűleg korlátozásának célja mint igazságossági elv elfogadottá válik a civilizált világban, úgy erősödik az állam egyre meghatározóbb szerepe az elosztás igazságosabb megszervezésében és szabályozásában. Az állam intézményesen szervezi a piaci rendszerek okozta társadalmi egyenlőtlenségek korrekcióját, biztosítja az állampolgári egyenlőség érvényesülését és az ebből fakadó esetleges igazságtalanságok méltányos rendezését, garantálja az igazságossági szabályok szerinti eljárásokat. Az állam igazságosztó szerepe azonban ambivalens, hiszen miközben a legkülönbözőbb jogi és intézményes eszközökkel biztosítja a konszenzuális igazságossági elvek érvényesítését, közhatalmi funkciókat is ellát, legitim kényszert alkalmaz, az igazságossági elvek között önkényesen szelektál, és mint bürokratikus rendszer maga is jelentős mértékben befolyásolja, hogy milyen elvek szerint történjen a javak elosztása a társadalomban.

Az állami beavatkozás szerepe a javak elosztásában nem csupán formálisan vagy empirikusan, de a szubjektív közvélekedésben is nagyon ambivalens. Az 1991-es vizsgálat tanúsága szerint Nyugaton nagyon különböző vélekedéseket tapasztaltunk arról, hogy mi lenne az állam ideális szerepe, amikor beavatkozik a polgárok életébe és a javak elosztásába. A kérdőívben három szempontból néztük az állam szerepét: vajon feladata-e az, hogy biztosítsa a polgárok számára az alapvető létminimumot, nyújtson-e munkahelyi garanciákat, illetve beavatkozhat-e a piaci folyamatokba aképpen, hogy az egyenlőtlenségek csökkentése érdekében maximálja a jövedelmeket.

A nyugati országok óvatosan viselkednek az állami beavatkozás megítélésében: leginkább még a létminimum kérdésében mutatkozik mérsékelt egyetértés Nyugaton; a munkahelyteremtésben azonban már nagyon megosztottak a válaszadók; míg a jövedelemmaximalizáció terén elutasítóak. Az állam szerepvállalásának megítélése ugyanakkor jelentős mértékben összefügg a rendszereket legitimáló ideológiákkal. Így például a klasszikus liberalizmus elveit inkább valló Amerikai Egyesült Államokban az állammal szemben sokkal nagyobb mértékű gyanakvást és elutasítást tapasztaltunk, mint a jóléti és szociális eszméket inkább középpontba állító nyugat-európai társadalmakban.

Keleten ezzel szemben az állami szerepvállalás fokozott igényével találkoztunk 1991-ben. A rendszerváltó országok polgárai érezhető módon nem csupán az állam korrekciós szerepét tartják fontosnak, de sokan a társadalmi egyenlőség fenntartásának legfőbb örét, a biztonság és az igazságosság érvényesülésének legfőbb garanciáját látják az államban.

Kérdés azonban, hogy mi a forrása ennek a túlhevített várakozásnak. A kérdés azért is jogos, mivel korábban azt tapasztaltuk, hogy a rendszerek morális és politikai legitimitációja nem kiegyensúlyozott, és számos ellentmondást mutat, melyek mindenképpen kihatnak arra, vajon mit várunk el és mit nem a közhatalomtól. Vajon arról van-e szó, hogy a rendszerváltás

közelsége miatt inkább alattvalóként gondolkodunk, semmint polgárokként, vagy valóban nincs más alkalmasabb intézmény, mint az állam az új egyenlőtlenségek csökkentésére és a mindennapok biztonságának megteremtésére?

Az eltelt öt év csak igen kismértékű változást mutat az állammal szembeni várakozásokban. (Lásd 6. táblázat.) Egyfelől növekvő távolságtartás figyelhető meg az állami szerepvállalással szemben az aktív munkavállalók részéről, másfelől pedig növekvő bizonytalanság mindenkinél, ami legalábbis az állami beavatkozással szembeni határozott elvárások relatív mérséklésében tapasztalható. Az országok mentén megfigyelhető eltérések azonban kicsik. Mind 1991-ben és 1996-ban legkevésbé a csehek vonzódtak az állami beavatkozáshoz; a legnagyobb mértékű elmozdulás a két időpont között a magyar aktív válaszadók körében tapasztalható, esetükben csökkent az állam népszerűsége.

6. táblázat *Az állami intervenció támogatása három témában együttesen, országok szerint 1991-ben és 1996-ban, skálaátlag*

	1991	1996
Bulgária	3,99	4,14
Volt NDK	4,31	4,16
Magyarország	4,25	3,98
Oroszország	3,89	4,10
Csehország	3,69	3,58

Az állami szerepvállalás megítélése adataink szerint erősen függ a válaszadók társadalmi státusától. Természetesen azok, akik már koruknál és nyugdíjas státusuknál fogva lényegében csupán az állami ellátás rendszerétől várhatják életük biztonságát és akiket a rendszerváltozás új igazságossági elvei nemigen érintettek, az állammal szemben is fokozottabb várakozásokat mutatnak. Megválaszolandó kérdés azonban, hogy a fiatalabb és az aktív foglalkozási életútjukat még be nem fejezők körében munkálkodnak-e a státushatások a vélekedések és értékviszáltsások mögött.

Az eredmények nagyon erős szignifikáns összefüggéseket mutatnak. (Lásd 7. táblázat.) Szinte minden országra igaz, hogy az alacsonyabb iskolai végzettség felerősíti az állami beavatkozás pártolását, és a személyes jövedelem nagysága is több országban meghatározó az állammal szembeni elvárások tekintetében. Főképp Csehországra, Oroszországra és a volt NDK területére jellemző, hogy az idősebb kor felerősíti az állampártoló attitűdöket, és szinte mindenütt megfigyelhető tendencia, hogy a nők többet várnak el az államtól, mint a férfiak. Erősödő tendenciának látszik az is, hogy a piaci szférában való munkavállalás, illetve a vállalkozói státus jelentős mértékben csökkenti az állammal szembeni elvárások erejét.

A státushatások összességében különösen Csehországban és Magyarországon fejtenek ki erős hatást az állami intervenció megítélésére, és különösen Magyarország esetében 1991 és 1996 között ez fel is erősödött.

7. táblázat Az állam szerepéről vallott nézetek⁷ magyarázata státus-változókkal (regressziós béták)

	Bulgária		Volt NDK		Magyarország		Oroszország		Csehország	
	1991	1996	1991	1996	1991	1996	1991	1996	1991	1996
R-square	,08	,08	,12	,08	,22	,31	,08	,14	,11	,14
Jövedelem	-,10	-,06	-,14	-,15	-,20	-,20	-,02	-,12	-,02	-,09
Életkor	,12	,04	,18	,10	,05	,16	-,11	,10	,09	,12
Önálló	,15	-,12	-,12	-,01	-,11	,06	,11	,04	-,02	-,08
Nem	-,06	,06	,12	-,19	,09	-,09	,01	,20	,14	-,13
Presztízs	-,09	,07	-,16	-,06	-,11	,03	,19	-,18	-,09	,06
Iskolai végzettség	-,14	-,24	,03	-,02	-,23	-,46	-,12	-,13	-,26	-,22

Ha az állam szerepére vonatkozó nézeteket nem a társadalmi helyzettel összefüggésben vizsgáljuk, hanem a válaszadók értékválasztásainak és attitűdjeinek a relációjában, azt tapasztaljuk, hogy az állami beavatkozás pártolása alig függ össze a rendszer legitimitációjával.

Az állami beavatkozás általános megítélése mellett külön is érdemes megvizsgálni, vajon az emberek mennyire tűrik az egyenlőtlenségeket a nagy társadalmi és szociális elosztási rendszerek tekintetében. Az 1991-es felmérés során sajnos még csupán az oktatásban megmutató társadalmi egyenlőtlenségek elfogadását néztük, 1996-ban azonban már arra is rákérdeztünk, vajon mennyire hajlandók az emberek tudomásul venni, hogy a tehetősebbek „magasabb szintű szolgáltatáshoz juthassanak akár a lakáspiacon, akár az „egészségügyi- és a nyugdíjellátás területein. (Lásd 2. ábra)

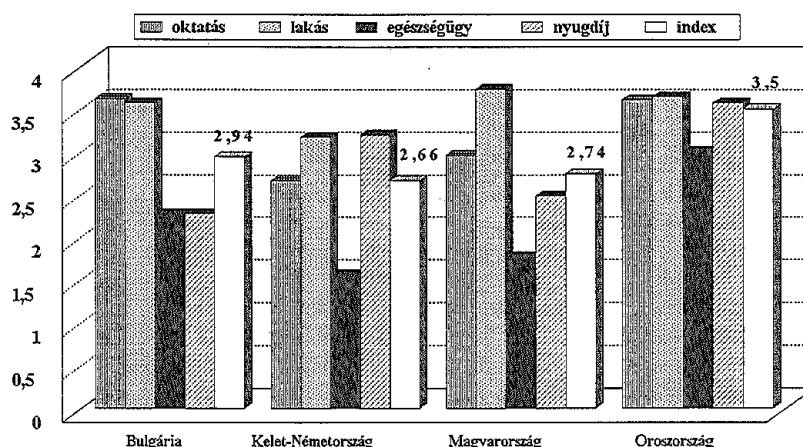
Az ötfokú skálán mért vélemények szintetikus indexe azt mutatja, hogy miközben a volt NDK-ban vagy Magyarországon a válaszadók a közepesnél kisebb mértékben hajlandók elfogadni az egyenlőtlenségeket, addig Bulgáriában vagy Oroszországban az emberek nyitottabbak a differenciált ellátások és szolgáltatások iránt. Az egyes témákon belül az összkép azonban jelentősen módosul. Az orosz válaszadók látható módon nem tesznek különbséget a különféle területek között, és feltehetően inkább egyfajta általános, ideológiai értékmegefontolásból fogadják el vagy utasítják el a differenciálás lehetőségét. Ezzel szemben a bolgárok sajátos módon differenciálnak: a lakáshoz jutás és az oktatás terén tolerálják a különbségeket, míg az egészségügy vagy a nyugdíj kérdésében inkább elutasítók.

Az egyes területeket leginkább a németek és magyarok mérlegelik más és másfajta elvek szerint: a németek inkább a lakáshoz jutás és a nyugdíjellátás terén megengedőbbek a különbségekkel szemben, míg a magyarok az oktatási rendszer és a lakás piac tekintetében nyitottabbak az egyenlőtlenségekkel szemben. Vélhetően azonban mindkét országra igaz az, hogy amikor az emberek az állami elosztó és szolgáltató rendszerekről gondolkodnak, nem általános ideológiai elvek vagy univerzális igazságossági normák alapján hozzák meg ítéleteiket, hanem az egyes területek által lefedett konkrét szükségletek társadalmi súlyából és

⁷A magas pozitív értékek erős állam utáni, a negatív értékek az állam szerepének korlátozása utáni vágyat fejeznek ki.

az egyéni felelősség szerepéből indulnak ki. Ezért is adódik az, hogy ellentétben a többi szolgáltatásokkal és ellátási rendszerekkel, mindkét országban lényegében teljes elutasításra talál a differenciálás gondolata az egészségügy területén. Németországban és Magyarországon a látszólagos etatista attitűd mögött a konkrét intézményi szinten az emberek jelentős mértékben hajlamosak a differenciálásra: minél inkább az egyén életét kívülről meghatározó, sorsszerű a szolgáltatás által lefedett szükséglet (például egészség), annál kevésbé hajlandók az emberek az egyén anyagi lehetőségeitől függővé tenni a hozzáférést. Ezzel szemben amikor a szolgáltatás által nyújtott dolgok felfoghatók úgy, mint a jövőre irányuló befektetések (oktatás, nyugellátás) vagy fogyasztási és életmódbeli stratégiák (lakás), akkor a külső egyenlősítés iránti elkötelezettség jelentősen gyengül, és az igazságossági megfontolások között teret nyer az egyéni szempontok, lehetőségek és döntések szerepe.

2. ábra Az egyenlőtlenségek elfogadása a nagy elosztási rendszerek és szolgáltatások területén, skálaátlag

Ha csak az oktatás kérdését nézzük, lehetőség adódik az 1991-es és az 1996-os vélekedések összevetésére is. Érdekes módon, miközben a rendszerváltozást követő években az anyagi javak nagy elosztási rendszereiben a meritokratikus legitimáció gyengülését, a piaci koordinációval szembeni ellenérzések növekedését, illetve az új típusú egyenlőtlenségekkel szembeni fokozódó gyanakvást tapasztalhattunk, addig az emberek legalábbis ambivalensek (sőt Oroszországban és Bulgáriában inkább megengedő az attitűdjük) az iránt, hogy a tehetősebbek jobb oktatást vásároljanak gyermekeik számára. 1991 és 1996 között leginkább még a magyarok esetében figyelhető meg némi elmozdulás az attitűdökben, de ez is inkább az elbizonytalanodás jele. Összességében azt mondhatjuk, hogy miközben az emberek hajlamosak az államtól várni minden bajuk megoldását (mely sokszor az egyén számára a

társadalmi szolidaritás elvével ellentétesen csupán a személyes vagy családi haszon maximalizációját jelenti), addig a nagy állami intézmények egyenlősítő elosztási elvei mellett az oktatás, a lakás és a nyugdíj területén tartósan léteznek – ha nem is ezekkel teljesen ellentétesen, de ezekkel békés együttélésben – azok a meritokratikus és versenyelemeket is elfogadó elvek, melyek a hozzáférésnél az egyén lehetőségeit, erőfeszítéseit és saját döntési szabadságát fontosnak tartják, még akkor is, ha ez növeli az egyenlőtlenségeket.

4. A hétköznapi elosztás rendszerének igazolása

A társadalmi egyenlőtlenségek mértékének és a társadalmi különbségek okainak legitimitációja, illetve a nagy elosztási rendszerek megítélése az osztó igazságosság szempontjából csupán a közvélekedések egyik aspektusát jelentik. Kérdés azonban, hogy a hétköznapi világban, a konkrét élethelyzetekben a válaszadók milyen igazságossági elveket követnek, illetve ismernek el legitimnek.

Az osztó igazságosság legtipikusabb köznapi színtere a munkahely, ahol az a kérdés dől el, hogy milyen elvi, igazságossági szempontokat kell figyelembe venni akkor, amikor a munkahelyi jövedelmeket elosztják. A jövedelemelosztás formális szempontjai közül a kérdőívben hat különböző tényezőt soroltunk fel, és a válaszadóknak egy négyfokú skálán kellett megítélniük, mennyire tartják ezeket igazságosnak. A szempontok között szerepelt az egyéni teljesítmény és felelősség elve, a hosszú távú egyéni befektetés – a képzettség és az iskolázottság – szempontja, valamint az egyén szociális helyzetének a jövedelmeknél való figyelembevétele. Ezek a dimenziók markánsan megkülönböztetik egymástól a teljesítményelvű, illetve a szükségleten alapuló igazságossági nézetrendszereket. A kérdések kétlépcsős megfogalmazása azonban nemcsak a várakozások rekonstrukciójára irányult, hanem arra is, hogy miképpen látják a jövedelemelosztás fennálló rendszerét a megkérdezettek.

Az 1991-es nemzetközi mintán azt tapasztaltuk, hogy élesen elváltak egymástól a nyugati és keleti országok. A létező jövedelemelosztás tekintetében a fennálló helyzetet minden kelet-európai ország antimeritokratikusnak látta, míg az igazságos elosztásnál (a keletnémetek és a csehek kivételével) az egyéni teljesítmény és felelősség elvét kívánta érvényesíteni a jövedelmi differenciálásban. A kivételek közül különösen a volt NDK esete érdekes, ahol az emberek már 1991-ben gyanakvással nézték a meritokratikus elosztási elveket, amikor várakozásaikról számoltak be.

Ezzel szemben a nyugati országok a fennálló elosztás elveit alapvetően meritokratikusnak értékelték. Az igazságos elosztás ideálja szempontjából viszont már megosztottak voltak a nyugatiak is: a nyugat-európai jóléti államok válaszadói csökkentették volna a meritokratikus szempontok szerepét, míg az Egyesült Államokban az emberek a meritokratikus szempontok további erősítését támogatták.

1991 és 1996 között a kelet-európai országokban a változások főképp a fennálló helyzet megítélésében mutatkoztak jelentősnek. Miközben a válaszadók úgy gondolják, hogy legfőképpen az egyéni erőfeszítésnek, a felelősségnek és harmadrészt a képzettségbeli különbségeknek kellene meghatározni azt, hogy ki mennyit keres, addig a különböző országok eltérő módon ítélik meg a valóságos tendenciákat. Az egyik típusba tartozik Bulgária, Csehország, Oroszország és a volt NDK, ahol a válaszadók a teljesítményelvű bérezés fokozott érvényesüléséről tudósítanak. Ezzel szemben Magyarországon a közvélekedés azt tartja, hogy romlottak a meritokratikus szempontok érvényesülésének az esélyei 1991 és 1996 között (bár a többség szerint még mindig ezek a szempontok a legerősebbek). (Lásd 8–10. táblázat.)

Oroszország kivételével minden ország egyetért abban, hogy a család szociális helyzete (a családnagyság) nem játszik szerepet a jövedelmek meghatározásában, sőt ennek szerepe tovább csökkent 1991 és 1996 között. A válaszadók a kívánatos elosztás tekintetében bizonytalanabbak a szociális szempontok megítélésénél, de 1991 és 1996 között egyre elterjedtebb lett az a nézet (különösen Németország keleti felén, de mérsékeltbben a többi kelet-európai országban is), hogy a családi körülményeknek nem szabad szerepet játszani abban, hogy ki mennyit keres a munkahelyén. Ez alól csak Oroszország jelent kivételt.

Mivel a jövedelemelosztás elvei igazából azok számára jelentenek hűsbavágó problémát, akik maguk is aktív szereplői a munka világának, kézenfekvőnek tűnt, hogy megnézzük, miként gondolkodnak a kérdésről azok, akik aktív korúak és rendelkeznek főmunkahellyel.

Bulgáriában az egyéni teljesítményen alapuló osztó igazságosság elve mindkét időpontban fontos pozitív érték, és az emberek a létező jövedelemelosztás terén egyre inkább ezen elv érvényesüléséről számolnak be. Másrésztől 1996-ra elfogadottá vált az is, hogy a magasabb iskolai végzettség magasabb jövedelemmel kell hogy együttjárjon, bár e tekintetben a létező jövedelemelosztás legitimitációja 1991 óta inkább gyengült. Végül a szociális szempontok szerepe a bérkülönbségekben sem az elvárások, sem pedig a mindennapi tapasztalatok szintjén nem mutatkozik jelentősnek Bulgáriában.

Az eredmények Oroszországban némileg a bolgárokéhoz hasonlatos képet mutatnak, azzal a különbséggel, hogy miközben 1996-ra a válaszadók érzékelik az egyéni teljesítménynek a jövedelemkülönbségekben játszott növekvő szerepét, ennek igazolása sokkal gyengébb és bizonytalanabb az orosz válaszadók körében. Ahol viszont egymásnak feszülnek az empirikus tapasztalatok és az elvárások, az a képzettségnek és az iskolázottságnak a szerepe a jövedelemkülönbségekben. 1991-ben és 1996-ban is egyaránt úgy látják az emberek Oroszországban, hogy a magasabb iskolázottság nem jelent előnyösebb jövedelmi helyzetet a munkahelyeken, miközben az elvek szintjén ez a legerősebb jövedelemelosztásra vonatkozó igazságossági szempont 1996-ban. A szociális szempontok elve az oroszok körében a legerősebb elvárás, miközben a tényleges jövedelemelosztásban ezen elv érvényesülésének a megítélése elég bizonytalan.

A magyarok vélekedésében 1991 és 1996 között markáns és konzisztens változás figyelhető meg. A szociális szempontok teljesen kiszorulnak, sőt határozott elutasításra

találnak a fizetések megállapításánál 1996-ra, és ezzel egybecsengenek a fennálló elosztási rendszerre vonatkozó ítéletek is. Másrésztől abban is mindkét időpontban egyetértés mutatkozik a magyarok körében, hogy túl nagy az iskolai végzettség szerepe a fizetések megállapításában. Ezzel szemben – bár a két időpont között csökkenő mértékben – a fő hangsúly az egyéni teljesítményen és felelősségen van, miközben az empirikus tapasztalatok terén a jövedelemelosztás rendszerének meritokratikus legitimitációja jelentős mértékben gyengült.

8. táblázat A munkahelyi teljesítményelvű jövedelemelosztás igazságosságának megítélése a jelenben és a jövőben, 1991-ben és 1996-ban országoként, standardizált skálaátlag

	1991		1996	
	normatív	Kemény munka és felelősség legitim	Kemény munka és felelősség normatív	legitim
Bulgária	,11	-,11	,11	,04
Volt NDK	-,27	-,05	-,16	,29
Magyarország	,28	,11	,15	,01
Oroszország	,02	-,26	-,06	-,21
Csehország	-,07	-,04	,00	,22

A csehekre leginkább az arctalanság jellemző, amikor a jövedelemelosztás kívánatos elveiről nyilatkoznak. 1996-ra növekszik a teljesítményelvű és meritokratikus jövedelemelosztás súlya, mely azonban a várakozások szintjén sem az elfogadás, sem az elutasítás irányába nem mozdul el. Amiben viszont a legmarkánsabbak a cseh válaszadók, az a szociális alapú bérezés elutasítása, mind a tapasztalt, mind a normatív szempontok megítélésében.

A legkülönösebben a volt NDK válaszadói viselkednek, amikor az alkalmazottak fizetéséről nyilatkoznak. Minden bizonnyal az egyesítés után bekövetkezett kollektív egzisztenciális traumával magyarázhatjuk azt a tényt, hogy a Németország keleti felén élő válaszadók növekvő elutasítást mutatnak mind a teljesítményelvű, mind a szociális szempontú bérezés iránt. Ez a tendencia 1991 és 1996 között jelentős mértékben felerősödött, miközben úgy látják, hogy az egyéni erőfeszítés és felelősség túlértékelődött abban, hogy kinek mekkora jövedelem jut.

9. táblázat *A munkahelyi meritokratikus jövedelemelosztás igazságosságának megítélése a jelenben és a jövőben, 1991-ben és 1996-ban országonként, standardizált skálaátlag*

	1991		1996	
	normatív	Iskolai végzettség legitim	Iskolai végzettség normatív	legitim
Bulgária	,01	,29	,12	-,08
Volt NDK	-,52	-,18	-,47	-,08
Magyarország	-,04	,25	-,06	,21
Oroszország	,16	-,29	,28	-,15
Csehország	-,07	,01	-,02	,15

10. táblázat *A munkahelyi szociális elvű jövedelemelosztás igazságosságának megítélése a jelenben és a jövőben, 1991-ben és 1996-ban országonként, sztenderdizált skálaátlag*

	1991		1996	
	normatív	Családnagyság legitim	normatív	Családnagyság legitim
Bulgária	,15	,13	,00	-,08
Volt NDK	-,55	-,50	-,67	-,72
Magyarország	,29	,44	-,11	-,06
Oroszország	,16	,06	,19	-,08
Csehország	-,21	,38	-,32	,21

Valamennyi országot és a két kérdezési időpontot együtt kezelve a jövedelemelosztási szempontok közül kiválasztottuk azt a hármat (a teljesítményt, a felelősséget és az iskolázottságot), amelyek a meritokratikus elosztási elveket tükrözik. Külön-külön főkomponens-elemzést végeztünk a „jelenlegi” és a „kívánatos” elosztási elvek preferálására. A három meritokratikus megfontolás mindkét esetben egyetlen főkomponensre illeszkedett.

Mind az országok között, mind időben lényeges különbségeket tapasztalhatunk, ha iskolai végzettség szerint bontjuk az egyes országok lakosságát. Minden országra globálisan igaz, hogy 1991-ben az alapfokú végzettségűek úgy látják, hogy meritokratikus szempontok érvényesülnek a jövedelemelosztásban. Ugyanakkor úgy gondolják, hogy e szempontok érvényesülése cseppet sem lenne kívánatos. A felsőfokú végzettségűek éppen fordítva vélekednek: szerintük az adott pillanatban nem érvényesülnek meritokratikus szempontok a

jövedelemelosztásban, viszont kívánatos lenne, hogy ezen elosztási szempontok tért nyerjenek.⁸

Az adatok elemzésének kezdetén magától értetődő volt, hogy 1991-hez képest 1996-ra felerősödnek Kelet-Európában a meritokratikus szempontok, amikor a tényleges jövedelem elosztásáról mondanak véleményt az emberek a különböző országokban, illetve a gazdaság teljes átrendeződésének köszönhetően a várakozások szintjén is megváltoznak az attitűdök. Ez így is van, amikor a felsőfokú végzettségűek csoportját vizsgáljuk. A diplomások valóban úgy látják, hogy 1996-ra csökkent az antimeritokratikus szempontok súlya a jövedelmek elosztásában, és mindkét időpontban a meritokratikus szempontok erőteljesebb érvényesülését látják kívánatosnak. Ugyanakkor 1991-ben a meritokratikus szempontok térhódítása valamivel erőteljesebb kívánság volt a diplomások körében, mint 1996-ban, de a különbség nem számottevő.

Az alapfokú végzettségűeknél más típusú változásokat tapasztaltunk. Úgy látják, hogy 1996-ra némileg csökkent a meritokratikus szempontok súlya a tényleges jövedelmek elosztásában. A jövedelmek kívánatos elosztásában viszont bár mindvégig az antimeritokratikus szempontok érvényesülését kívánják, 1991-ben ezt erőteljesebben teszik, mint 1996-ban.

A kelet-európai globális tendenciák érvényesülése mellett azonban a vizsgált országok esetében különbségeket is meg lehet figyelni. A legszembetűnőbb 1991-ben a magyarországi válaszadók viselkedése. Az alapfokú végzettségűek, ellentétben az összes többi országgal, a tényleges jövedelmek elosztásában az antimeritokratikus szempontok érvényesülését látják, és amikor a kívánatos jövedelemelosztási szempontokról kell véleményt mondaniuk, akkor éppen olyan mértékben *utasítják el* a meritokratikus szempontokat, mint ahogy azt a valóságban tapasztalják. A magyarországi megkérdezettek viselkedése azonban a felsőfokú végzettségűek körében is eltér a más országok esetében tapasztaltaktól. Már 1991-ben is úgy látták, hogy a tényleges jövedelmeket meritokratikus szempontok alapján osztják el, míg az összes többi országban úgy vélik a diplomások, hogy az elosztásban az antimeritokratikus szempontok dominálnak. Egyedülálló a magyarok esetében az a tendencia is, hogy – bár az iskolai végzettség mentén különbözőképpen vélekednek a válaszadók a jövedelemelosztási szempontok érvényesüléséről, és ennyiben éppen úgy viselkednek, mint Kelet-Európa más országaiban, minden iskolai végzettségi fokozatra igaz, hogy mikor a kívánatos jövedelemelosztásról mondanak véleményt, a status quo megőrzésének igénye fogalmazódik meg. Éppen annyira szeretnék a meritokratikus vagy antimeritokratikus elosztási szempontokat érvényesíteni, mint amennyire ezeket a tényleges elosztási módokban érvényesülni látják.

1996-ra a magyarországi iskolázatlanok rétegében erőteljesen változott a jövedelemelosztásról alkotott vélemény. Úgy látják, hogy az eltelt hat év alatt felerősödött a meritokratikus elvek szerepe, és ennek az elosztási módnak az elfogadására utal, hogy nem is

⁸Az iskolai végzettség kialakításakor a középfokú végzettségűek kategóriája meglehetősen heterogén az egyes országok iskolarendszerében mutatkozó alapvető különbségek miatt. Ezért cseppet sem meglepő, hogy ebben a kategóriában csak átlag körüli értékekkel találkozunk.

látják kívánatosnak e szempontok háttérbe szorítását, amikor az optimális elosztási módról faggatják őket. A magyar diplomások úgy látják, hogy 1996-ra nem változott a meritokratikus szempontok szerepe a jövedelemelosztásban, viszont 1996-ban sokkal kívánatosabbnak látták e szempontok érvényesülését, mint ahogy 1991-ben tették.

A mikroszintű elosztásra vonatkozó igazságossági elvek változása tehát némileg ellentmondani látszik a makroszintű legitimitációs konfliktusoknak és ideológiai értékviszáltságoknak. Miközben az emberek Kelet-Európában továbbra is – sőt talán növekvő mértékben – kritikusan szemlélik a változások következményeit és a piacgazdaság okozta új típusú egyenlőtlenségeket, és miközben gyengül a rendszerek társadalmi legitimitációja és morális megerősítése, addig a mindennapi jövedelemelosztás terén nemhogy nem gyengült, de inkább erősödött a meritokratikus megfontolások és ítéletek jelentősége. Mindez pedig nem pusztán az igazságossági ítéletekre vonatkozik, de részben – bár valamelyest gyengülő mértékben – a fennálló rendszer legitimitációjára is. Úgy tűnik, hogy az emberek másképp gondolkodnak a világról akkor, ha általánosságban kérdezzük őket politikáról, gazdaságról és társadalmi egyenlőtlenségekről, és másképp akkor, amikor a mikroszintű helyzetekben kell döntéseket hozniuk vagy az emberi relációkról ítéletet alkotniuk.

Természetesen a mikrovilág helyzeteire is igaz az, hogy sokszor nem tudják az emberek elválasztani az egymást ugyan nem kizáró, de az elvek lényegét tekintve ellentétes szempontokat. Így van ez a jövedelemelosztás terén is. A válaszadók jelentős része egyaránt legitimnek tekinti, ha a jövedelmek meghatározásánál a munkaadó azt veszi figyelembe, hogy ki milyen teljesítményt produkált vagy mekkora felelősség nyugszik a vállán, illetve van-e családja és hogy hány embert tart el.

Ha az ellentétes értékviszáltságok és a tiszta típusok megkülönböztetéséből indulunk ki, meghatározható egy olyan konzisztens válaszadói magatartás is, amely képes az elvekből következő morális konfliktus vállalására és a tiszta értékviszáltságra. Logikailag ide sorolhatjuk azokat, akik határozottan elfogadják a teljesítményelvű és meritokratikus értékeken nyugvó jövedelemelosztás elvét, és ezzel együtt képesek meghozni azt a nehéz morális döntést, hogy elválasszák egymástól az egyéni érdem jutalmazását a szociális szempontok érvényesítésétől.

Ha az így megkonstruált csoport nagyságát országok és az eltérő vizsgálati időpontok között nézzük, azt tapasztaljuk, hogy már 1991-ben is az aktív válaszadóknak közel egyötöde ide tartozott. Sőt Magyarországon, és talán meglepő módon Bulgáriában, az arány megközelítette a minta egynegyedét. 1991 és 1996 között annak ellenére, hogy sokak számára jelentős mértékben nőtt a mindennapi megélhetés gondja, és sokan vannak olyanok, akik a változások vesztesének, mintsem nyertesének mondhatják magukat, a konzisztens válaszadók aránya mindenhol nőtt Kelet-Európában. Legnagyobb mértékben Magyarországon nőtt a meritokratikus jövedelemelosztásban konzisztensen hívők aránya, de jelentős a növekedés a volt NDK-ban és Csehországban is.

A konzisztens értékválasztás aránya minden országban (talán csak Csehország kivétel ez alól) annál nagyobb, minél inkább úgy látja valaki, hogy az egyéni érdem és erőfeszítés megbecsülése érvényesül a jövedelemelosztás terén.

Minden országra igaz az is, hogy a magasabb iskolai végzettségűek körében nagyobb a konzisztens válaszadók előfordulása, mint az inkonzisztenseké. Az iskolai végzettség hatása azonban megfigyelhetően csökken 1991 és 1996 között. Úgy tűnhet, hogy míg a konzisztens értékválasztás 1991-ben inkább csak a magas iskolai végzettséggel rendelkezők esetében fordult elő gyakran, addig ez az összefüggés 1996-ra eltűnik vagy legalábbis gyengül. Tiszta meritokratikus jövedelemelosztásban hihet bárki, legyen szó magas beosztású és képzett alkalmazottról vagy alacsonyabb végzettségű munkásról.

Magyarországon a konzisztens meritokratikus jövedelemelosztási elvek választása sajátos módon függ össze más értékválasztásokkal. 1991-ben aki a tiszta teljesítményelvű bérezés mellett szállt síkra, egyben azt is vallotta, hogy túlságosan érvényesül a jövedelemelosztásban a szociális szempontok szerepe, illetve sokallta az állami beavatkozást is. 1996-ra ezek mind megszűnnek, ami úgy is értelmezhető, hogy éppen a teljesítményelvű bérezés okozta látványos jövedelemegyenlőtlenségek következtében morálisan már nem vállalhatók az emberek számára a szociális konfliktusok, bár ezek megoldásának nem feltétlenül a munkaadó–munkavállaló relációban kell megtörténnie, hanem az állami szociális ellátórendszer segítségével. A magyar eset értelmezhető úgy is, amely éppen a konfliktusok és szociális egyenlőtlenségek növekedésének tapasztalatán okulva megkísérli összeegyeztetni az egyéni teljesítmény és érvényesülés szabadságának tiszta elvét a társadalmi szolidaritás morális szükségével, mely azonban egymástól eltérő mechanizmusokon keresztül érvényesül.

A tiszta meritokratikus jövedelemelosztás elvét vállalók Magyarországon – egyedül a régióban – az érdem elvével összeegyeztethetőnek tartják azt is, ha a magas jövedelműek sokat keresnek, azaz nem kívánják jövedelemelvonással büntetni azokat, akik vagy tehetségük vagy szerencséjük okán sikeresebbek.